

de hadis ilminde ün kazanmıştı (Yâkût, II, 200).

Eserleri. İbnü'l-Fakih'in günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbü'l-Aḥbârî'l-Büldân*'dır. İsmi, bazı yazma nüshalarında *Aḥbârü'l-Büldân* şeklinde geçmekle birlikte (Tskitishvili, XXIII/3 [1980], s. 307) tahkiki neşrini yapan Yûsuf el-Hâdî'ye göre *Kitâbü'l-Büldân*'dır (neşredenin girişi, s. 13). Önceleri yalnız muhtemelen Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer eş-Şeyzerî'ye ait olan 413 (1022) tarihli muhtasarı ile tanınan eserin (Berlin Staatsbibliothek, nr. 6035; British Library, nr. 7496; India Office, London, nr. 617; bu muhtasarı daha sonra tesbit edilen bir nüshası Özbekistan Bilimler Akademisi, Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü, nr. 3097/1'de kayıtlıdır) 1923 yılında Zeki Velidi Togan tarafından Meşhed Âsitâne-i Kuds-i Rezevî Kütüphanesi'nde 200 varaklık bir nüshası bulunmuştur. Muhtasarda yer almayan Türkler'e ve Irak coğrafyasına dair orijinal bilgiler içeren bu nüshanın da kitabın tamamı değil ancak bir kısmı olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan İbnü'n-Nedîm eserin aslını 1000 varak olarak gösterirken (*el-Fihrist*, s. 675) çağdaşı Makdisî, İbnü'l-Fakih'in bu kitabını beş cilt halinde gördüğünü yazmaktadır (*Aḥsenü't-tekâsım*, s. 5); bu da mevcut nüshanın beş katı demektir. Bazı araştırmacılar ise eldeki metnin orijinalin yarısı kadar olduğu kanısındadır (Krachkovski, s. 163). Mevcut nüshayı muhtasarla birlikte neşreden Yûsuf el-Hâdî'ye göre muhtasar denilen metin aslında kitabın birinci bölümünün muhtasarı, Togan'ın bulunduğu nüsha ise eserin orijinalinin ikinci bölümüdür (*Kitâbü'l-Büldân*, neşredenin girişi, s. 6).

Eserde en son 290 (903) yılı olaylarından bahsedilmesi telifinin o yıl civarında tamamlandığı kanaatini uyandırmaktadır (*Muḥtaşaru Kitâbi'l-Büldân* [nşr. M. J. Goeje], neşredenin girişi, s. 10). Irak ekolünün Bağdat ve Irak yerine Mekke ve Hicaz'a öncelik veren koluna mensup olan İbnü'l-Fakih eserine kozmografik bir girişle başlamakta ve Arap yarımadası, Mısır, Mağrib, Suriye, Filistin, Anadolu, Irak, İran, Azerbaycan, İrmîniye, Mâverâünnehir, Türkistan ve Yedisu bölgeleri hakkında coğrafî, edebî, efsanevî bilgiler verdikten sonra Türkler'in içtimâî hayatına, âdet ve geleneklerine dair önemli açıklamalar yapmaktadır. Müellifin yoğunlaştığı konular özellikle fetihler, şehirlerin kuruluşu ve vergilerdir. Eserin tesbit edilebilen yazılı kaynakları Çin ve Hindistan için Süleyman et-Tâcir, Bağdat ve topog-

rafyası için Yezdicerd el-Kisrevî'nin günümüze ulaşmayan *Fezâ'ilü Bağdâd ve şıfatühâ* adlı kitabı, Türk kabileleri ve şehirleri için Ebü'l-Abbâs-i Mervezî ve Saîd b. Hasan es-Semerkindî'dir. Bunların yanında, ilâveten İbn Hurdâzbih'in eserinin şu anda elde bulunmayan kısmından ve Belâzürî'nin kayıp bir çalışmasından alıntılar yapmış olması kitabın değerini arttırmaktadır. Müellif, İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-aḥbâr*'ından ve Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ından geniş pasajlar aktarmış, ayrıca eski Grek coğrafyacılarından da faydalanmıştır (eserin kaynakları hakkında geniş bilgi için bk. *Kitâbü'l-Büldân*, neşredenin girişi, s. 13-37; Pervîz Ezkâî, s. 50-57). Kitapta yazılı kaynakların yanı sıra pek çok şifahî rivayete de yer verilmiştir.

İbnü'n-Nedîm'in, İbnü'l-Fakih'in Ceyhânî'nin kitabındaki bilgileri çaldığına dair iddiasını ihtiyatla karşılamak gerekir. Zira onun eserini Ceyhânî'den önce yazmış veya Ceyhânî'nin ondan almış yahut her ikisinin İbn Hurdâzbih'ten yararlanmış olmaları da ihtimal dahilindedir (*Kitâbü'l-Büldân*, neşredenin girişi, s. 39; Krachkovski, s. 239-240). Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, İbnü'l-Fakih'i kitabının içeriğinden dolayı eleştirerek Câhiz'in mukallidi olmakla suçlamış, ancak yine de onu İbn Hurdâzbih ile birlikte coğrafyanın öncüleri arasında saymıştır. Yâkût el-Hamevî ve Zekeriyâ el-Kazvînî de İbnü'l-Fakih'i üstat kabul etmiş ve kitabından nakiller yapmışlardır. Öte yandan Hasan b. Muhammed Kummî gibi tarihçiler kitaplarında geniş biçimde ondan faydalanmışlardır. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed et-Tûsî ise *'Acâ'ibü'l-maḥlûkât* adlı kitabının büyük kısmını müellifinin adını vermeden *Kitâbü'l-Büldân*'dan almıştır. Bundan dolayı eser sadece coğrafya değil aynı zamanda tarih ve edebiyat için de kaynak olmuştur.

Kitâbü'l-Büldân'ın muhtasarı önce Michael Jan de Goeje tarafından yayımlanmış (Leiden 1885), daha sonra tamamını Henri Massé Fransızca'ya (*Abrégé du Livre des Pays*, Damas 1973), yalnız İran ile ilgili kısımları H. Mes'ûd Farsça'ya (Tahran 1349/1970) çevirmiştir. Meşhed nüshasını önce Fuat Sezgin (tıpkıbasım halinde; Frankfurt 1987), ardından Yûsuf el-Hâdî muhtasarla birlikte (Beirut 1996) neşretmiştir; Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî ile M. Saîd Asîrî de nüshanın Sevâd, Ahvaz ve Türkler'le ilgili bölümünü yayımlamışlardır (Mekke 1417/1997). Ayrıca kitap pasajlar halinde çeşitli dillere

çevrilmiştir (Tskitishvili, XXIII/3 [1980], s. 305-306; *Ehr.*, VIII, 25).

İbnü'l-Fakih, biri İbnü'n-Nedîm'in söz ettiği *Kitâbü'Zikri's-şu'arâ'i'l-muḥdeğin ve'l-bülegâ'i minhüm ve'l-müfḥamîn* (*el-Fihrist*, s. 675), diğeri ise kendisinin *Kitâbü'l-Büldân*'ın ateşgedeler bahsinde (s. 509) atıfta bulunduğu *Kitâbü'l-'Acâ'ib* adlı iki eser daha kaleme almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân* (nşr. Yûsuf el-Hâdî), Beirut 1996, neşredenin girişi, s. 5-47; a.mlf., *Muḥtaşaru Kitâbi'l-Büldân* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1885 → neşredenin girişi, s. 10 (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992; a.mlf., *Terceme-i Muḥtaşaru'l-Büldân* (trc. H. Mes'ûd), Tahran 1349/1970, tercüme edenin girişi, s. 7-25; Makdisî, *Aḥsenü't-tekâsım*, s. 5; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Şüveymî), s. 675; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, II, 199-200; I. Krachkovski, *Târîhu'l-edebî'l-coğrafiyyi'l-'Arabî* (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Kahire 1963, s. 162-163, 239-240; A. G. Ellis, *Catalogue of Arabic Books in the British Museum*, London 1967, I, 175; Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve rahḥâletü'l-müslimîn*, Cidde, ts. (Dârü'l-be-yâni'l-Arabî), s. 84-88; Abdurrahman Hamide, *A'lâmü'l-coğrafiyyine'l-'Arab*, Dimaşk 1404/1984, s. 131-147; Pervîz Ezkâî, *Târîhnigârân-ı İran*, Tahran 1373/1994, s. 8-138; Zeki Velidî [Togan], "İbnü'l-Fakih'in Yeni Nüshası", *TY*, I/4 (1341), s. 297-304; a.mlf., "İbn al-Fakih'in Türklerle Ait Haberleri", *TTK Belleten*, XII/45 (1948), s. 11-16; Otar Tskitishvili, "Concerning the Tashkent MS of a Geographical Treatise by Ibn al-Faqih al-Hamadani", *JESHO*, XXIII/3 (1980), s. 304-308; Dihhudâ, *Lugatnâme*, I, 298; S. Maqbul Ahmad, "Djughrafiya", *EP* (İng.), II, 579-580; H. Massé, "İbn al-Fakih", a.e., III, 761-762; İnâyetullah Rızâ, "İbn Fakih", *DMBİ*, IV, 408-412; Anas B. Khalidov, "Ebn al-Faqih", *Ehr.*, VIII, 23-25.

CENGİZ TOMAR

İBNÜ'L-FARADİ

(ابن الفرضی)

Ebü'l-Velid Abdullah b. Muhammed
b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî
(ö. 403/1013)

Tarihçi, edip, fakih
ve hadis hâfızı.

351 (962) yılında Kurtuba'da (Cordoba) doğdu. Babasının ferâiz ilminde meşhur olması sebebiyle İbnü'l-Faradî diye anılır. Çocukluk ve gençlik yıllarını doğduğu şehirde geçirdi ve Yahyâ b. Mâlik b. Âiz, Muhammed b. Yahyâ el-Harrâz, Muhammed b. Muhammed b. Ebû Düleym, Ebû Abdullah İbn Fahhâr, İbn Ebû Zeyd, İbn Müferric, Ebû Ca'fer İbn Avnillah ve Abbas b. Asbağ gibi hocalardan hadis, fıkıh, ede-

biyat ve tarih okudu. 382'de (993) hacca gitti. Mekke'de bulunduğu sürede Ebû Ya'kûb İbnü'd-Dâhilî ve Ebû'l-Hasan İbn Cehdam ile diğer bazı âlimlerin derslerine katıldı ve onlardan rivayet için icâzet aldı. Haccdan dönerken bir müddet Mısır'da ve Kayrevan'da kalıp ilim adamlarının yanında bilgilerini genişletti. Endülüs'e dönüşünden sonra ders okutmaya başladı; aralarında kendisi gibi edip, şair ve âlim olan oğlu Ebû Bekir Mus'ab ile İbn Abdülber en-Nemerî, İbn Hayyân, Ebû'l-Asbağ el-Ahfeş, İbn Battâl el-Kurtubî ve İbn Hazm'ın da yer aldığı birçok öğrenci yetiştirdi. Mervânîler'den Mehdî-Billâh el-Ümevî döneminde (1009-1010) Belensiye (Valencia), onun öldürülmesinden sonra da İstice (Ecija) kadılığına tayin edildi. Ancak Kurtuba'da bulunduğu bir sırada 6 Şevval 403 (20 Nisan 1013) günü Berberî isyancıları tarafından evinde öldürüldü. Harabe haline getirilen evinde çok zengin bir kütüphanesi vardı. Yaşadığı dönemde rivayet bilgisinin genişliği, hadis ezberlemedeki şöreti ve ricâl tenkidi konusundaki birikimiyle büyük ün yapan İbnü'l-Faradî, Endülüs'ün âlimleri ve devlet adamları hakkında biyografi yazan ilk kişidir. Eserleri aynı zamanda ülkenin siyasi tarihi hakkında önemli bilgiler içerir. İlmî kişiliğinin yanında edebî yönüyle de tanınır; şiir yazdığı ve bir divanının olduğu rivayet edilmektedir.

Eserleri. 1. Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs (Târîhu'l-'ulemâ' ve'r-ruvât li'l-'ilm bi'l-Endelüs, Riyâzü'l-üns [Kitâbü'l-Mevşûl] fî târîhi 'ulemâ'i'l-Endelüs, Kitâbü Târîhi'l-Endelüs ve ricâlihâ). İbnü'l-Faradî, başlangıçta bütün İslâm şehirlerindeki ulemâ hakkında geniş bir eser meydana getirmeyi arzulamışsa da bu amacına ulaşmamış ve yalnız Endülüs âlimleriyle yetinmiştir. On bölümden oluşan kitabın başında, ilk Endülüs Emevî emiri I. Abdurrahman'dan Halife II. Hişâm'ın tahta çıkışına kadar (756-976) süren Endülüs'ün siyasi tarihi kısa bir şekilde anlatıldıktan sonra âlimlerin biyografilerine geçilmektedir. Ebû Ali el-Gassânî, eserdeki edebiyatla ilgilenen hadis hâfızlarının biyografilerini seçerek bir cüz oluşturmuş, müellifin öğrencilerinden Muhammed b. Ahmed de esere bir zeyil yazmıştır. Humeydî'nin (ö. 488/1095) *Cezvetü'l-muktebis*'i de eserin ilk zeyillerindendir. Ancak asıl meşhur olan zeyil daha sonra İbn Beşkûvâl'in kaleme aldığı *Kitâbü's-Şıla*'dır ve buna İbnü'l-Ebbâr *et-Tekmilê li-Kitâbi's-Şıla*, İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî de *Şilatü's-Şıla* adıyla birer zeyil yazmışlardır. İbn

Abdûlmelik ise hem İbnü'l-Faradî'ye hem İbn Beşkûvâl'e, ikisine birden bir zeyil ve tekmiile kaleme almıştır. *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs* Francisco Codera y Zaidin (I-II, Madrid 1891-1892), İzzet el-Attâr Hüseyinî (Kahire 1373/1954), İbrâhim el-Ebyârî (Kahire-Beyrut 1983-1984) ve Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfî (Beyrut 1417/1997) tarafından neşredilmiştir. 2. *Kitâbü'l-Elkâb*. Muhaddislerin isimleriyle lakaplarının karıştırılması sonucunda ortaya çıkan yanlışlıkları düzeltmek amacıyla yazılan ilk eserlerden biridir. Kitabın *Muntehabü Kitâbi'l-Elkâb* adlı muhtasarı Muhammed Zeynühüm Muhammed Azb (Beyrut 1412/1992) ve Ahmed el-Yezîdî tarafından yayımlanmıştır (*Ebû'l-Velid İbnü'l-Faradî el-Kurtubî* içinde, II, 185-326). Bu kitabın, müellifin *el-Mû'telif ve'l-muhtelif li'l-hadis* adlı eserinin bir bölümünü teşkil ettiği veya *el-Müştebeh (el-Müşteâbih) fî esmâ'i ruvâtî'l-hadis ve künâhim ve ensâbihim* adlı eseriyle aynı olduğu da ileri sürülmektedir (a.g.e., II, 185-186).

İbnü'l-Faradî'nin kaynaklarda adı geçen *Ahbârü (Tabakâtü) şu'arâ'i'l-Endelüs, el-Mû'telif ve'l-muhtelif fi'l-hadis, el-Müştebeh (el-Müşteâbih) fî esmâ'i ruvâtî'l-hadis ve künâhim ve ensâbihim, Risâle fi'l-fıkh, Kitâbü'l-Mü'elîf fi'n-nahviyyîn, Riyâzü'n-nüfûsî'n-nakıyye fî 'ulemâ' ve meşâyihî İfrîkîyye* adlı eserleriyle bir divanı ve birkaç risâlesi daha vardır (a.g.e., I, 377-397; DMBİ, IV, 398).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, neşredenin girişi, I, 5-21; a.mlf., *Kitâbü'l-Elkâb* (nşr. Ahmed el-Yezîdî, *Ebû'l-Velid İbnü'l-Faradî el-Kurtubî* içinde), Muhammediy 1415/1995, I, 377-397; II, 185-326; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 220; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, Kahire 1960, s. 254-256; Feth b. Hâkân el-Kaysî, *Ma'mahu'l-enfûs ve mesrahu't-te'ennûs fî mülâhi ehli'l-Endelüs* (nşr. M. Ali Şevâbike), Beyrut 1403/1983, s. 284-286; İbn Beşkûvâl, *es-Sıla* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, I, 391-395; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 218; Dabbî, *Bugyetü'l-mültemis*, s. 334-336; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 105-106; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XVII, 177-180; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 1076-1079; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 143; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Ömer), s. 418-419; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 129-131; İbnü'l-İmâd, *Sezerât*, III, 168; Serkis, *Mu'cem*, I, 204; Brockelmann, *GAL*, I, 412; *Suppl.*, I, 577-578; *Hediiyetü'l-'arîfin*, V, 449; *İzâhu'l-meknûn*, I, 603; Zirikî, *el-A'lâm*, IV, 265; Elbânî, *Mahtûât*, s. 90; Chejne, *Muslim Spain*, s. 280-281; M. Ben Cheneb - [A. Huici Miranda], "İbn al-Faradî", *EP* (İng.), III, 762; Sâdık Seccadî, "İbn Faradî", *DMBİ*, IV, 397-398.

THOMAS B. IRVING

İBNÜ'L-FÂRİZ

(ابن الفارض)

Ebû Hafs (Ebû'l-Kâsım)
Şerefüddin Ömer b. Ali b. Mürşid
es-Sa'dî el-Hamevî el-Mısırî
(ö. 632/1235)

Sultânü'l-âşikin olarak tanınan
mutasavvıf -şair.

Kahire'de dünyaya geldi. Doğum tarihini, divanını derleyen kızından torunu Şeyh Ali 4 Zilkade 577 (11 Mart 1182), çağdaşı İbn Hallikân 4 Zilkade 576 (22 Mart 1181) olarak gösterir. Babası, mahkemede kadınların eşlerinden almaları gereken miras ve nafakayı tesbit işiyle uğraştığından "Fâriz" diye bilindiği için İbnü'l-Fâriz olarak meşhur olmuştur. Hz. Peygamber'in sûtannesi Halîme'nin kabilesine mensubiyetinden dolayı Sa'dî, aslen Hamalî olduğu için Hamevî, Kahire'de doğduğu için Mısırî nisbeleriyle anılır. Babası Ali b. Mürşid, evinin bir depremde harap olması üzerine memleketi Hama'dan göç edip Kahire'ye yerleşti ve Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Azîz tarafından nâiblik görevine tayin edildi. Zâhid bir kişi olan Ali b. Mürşid, kendisine teklif edilen kâdilkudâtlik görevini kabul etmeyip Ezher Camii'nde inzivaya çekilerek ibadetle meşgul olmuş, ayrıca pek çok kişinin katıldığı sohbet toplantıları yapmıştır. İbnü'l-Fâriz ilk bilgileri babasından aldı. Ebû Muhammed İbn Asâkir'den hadis okudu; Şâfiî fıkhı, dil ve edebiyat dersleri gördü. Münzirî'nin kendisinden hadis rivayet etmiş olması onun bu dalda oldukça ileri bir seviyeye ulaştığını göstermektedir.

İbnü'l-Fâriz genç yaşta tasavvufa yöneldi, babasından izin alarak Müsta'zâfin vadisindeki Mukattam dağında harap halde bulunan bir mescidde kendini ibadet ve tefekküre verdi. Bu arada babasının sohbetlerine ve mahkemedeki oturumlarına da devam etti. Çileli bir hayatı tercih etmesine rağmen tasavvufta istediği noktaya gelemediğini düşünen İbnü'l-Fâriz, bir gün medreseye giderken Şeyh Bakkâl diye tanınan bir kişinin abdest alırken âdâbına uymadığını görerek onu uyardı. Aslında bir vefî olan ve melâmet için abdest âdâbına uymayan Şeyh Bakkâl ona fetih ve feyzin kendisine Mısır'da değil Mekke'de geleceğini, hemen oraya gitmesi gerektiğini söyledi. İbnü'l-Fâriz bunun üzerine Mekke'ye gitti. Mekke çevresindeki dağlarda ve çöllerde çile çıkarmaya başladı. Muhtemelen 613-628 (1216-1231) yılları arasında geçen bu çetin dönem onun ruhî hayatı üzerinde de-